

Dr hab. Maria Soja
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński

Recenzja
rozprawy doktorskiej mgr Anny Bantias
pt.: *Tożsamość Łemków po polskiej i słowackiej stronie Karpat*
promotor: dr hab. Wiktor Osuch, prof. UP, Instytut Geografii,
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Wprowadzenie

Poznanie i ustalenie stosunków narodowościowych w danym kraju, czy regionie jest zadaniem trudnym, nie tylko w przypadku Polski, ale i innych krajów. Istnieją źródła informacji na temat struktury etnicznej społeczeństwa, a mianowicie: powszechne spisy ludności, rejestry ludności (bieżąca statystyka ludności), badania reprezentacyjne – sondażowe, ale każde z nich ma swoje wady i zalety. Najlepszym źródłem informacji są powszechne spisy ludności, jeśli tylko zawierają pytania o sprawy narodowościowe. W Polsce przez 80 lat – od 1921 r. do 2002 r. – pytania takie nie pojawiły się w spisach.

Zmiany w podejściu do spraw narodowościowych w Polsce przyniosły lata 90. XX wieku. Przygotowując akces, a następnie wejścia do Unii Europejskiej, Polska musiała między innymi uporządkować wiele spraw związanych z mniejszościami narodowymi zamieszkującymi nasz kraj. Jako jedno z pierwszych działań można uznać powołanie specjalnego Działu ds. mniejszości narodowych w GUS w Warszawie dla rozeznania sytuacji w tym zakresie. Ważnym było powołanie na początku lat 90. Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (MNE) działającej w Sejmie RP. Następnie przeprowadzono w 2002 r. Narodowy Spis Powszechny (NSP), w którym znalazły się pytania o deklarowaną narodowość, obywatelstwo i używany język. Niezwykle istotnym było uchwalenie *Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym* – 6.01.2005 r. (Dz.U. 2005, nr 17, poz. 141). W Ustawie zawarto definicję mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej. Wydzielono 9 uznawanych w Polsce mniejszości narodowych i 4 mniejszości etniczne, w tym łemkowską. Pytania o deklarację narodowościową powtórzono w kolejnym spisie w 2011 r.

Wyniki spisu z 2002 r. i 2011 r. były bardzo istotne dla społeczności łemkowskiej. Pokazały, że w Polsce oficjalnie istnieje grupa łemkowska i jej liczebność wzrasta (jak podaje GUS z 5,9 tys. osób w 2002 r. do 9,6 tys. osób w 2011 r.). Łemkowie zostali w końcu wydzieleni jako samodzielna grupa etniczna, a nie jak do tej pory połączona z grupą ukraińską. Trzeba podkreślić, że ważniejsze dla Łemków jest widoczne na forum ogólnokrajowym ożywienie etniczne niż tylko wzrost liczebny tej grupy.

Praca doktorska p. Anny Bantias została oceniona pod względem metodologicznym, merytorycznym i formalnym.

Ocena aspektu metodologicznego rozprawy

Wybór tematu rozprawy należy uznać za trafny, bardzo potrzebny we współczesnym świecie i współczesnej nauce. Podjęta problematyka badań jest rzadko spotykana w literaturze geograficznej. Problematyką związaną z Łemkami i Łemkowszczyzną zajmuje się

stosunkowo nieliczna grupa geografów. Zwrócenie więc uwagi na istnienie tożsamości łemkowskiej w Polsce i rusińskiej na Słowacji, a następnie poszukiwanie wspólnych elementów tej tożsamości - poszerza pole badawcze i wnosi do badań geograficznych nowe treści.

Głównym celem pracy jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: *Czy istnieje tożsamość łemkowska wśród Łemków i Rusnaków, pomimo wpływających na region podziałów administracyjnych, przesiedleń ludności tam mieszkającej, zmian systemów politycznych oraz postępującej asymilacji?* (str. 18). Uzupełnieniem celu głównego są cele szczegółowe, a mianowicie:

- *badanie tożsamości łemkowskiej w Polsce i na Słowacji,*
- *określenie grupy czynników, które kształtują tożsamość wśród polskiej i słowackiej grupy,*
- *określenie, który z czynników modelujących poczucie tożsamości wśród badanej grupy ma najważniejszy wpływ i w czym odnaleźć możemy tego przyczynę,*
- *zdiagnozowanie wpływu social mediów na poczucie tożsamości badanej grupy,*
- *opracowanie przestrzennego zróżnicowania poczucia tożsamości łemkowskiej* (str. 18).

Tytuł rozprawy został ujęty przez pryzmat zakresu przedmiotowego, ale i przestrzennego. O tyle to istotne, że Karpaty kojarzą się badaczom najczęściej jako bariera analizowanych problemów, czy zjawisk, a nie obszar współdziałania polskiej i słowackiej strony. Zakres czasowy pracy nie został dokładnie sprecyzowany, ale jak wynika z tekstu obejmuje głównie kilka ostatnich lat.

Rozprawa składa się z siedmiu rozdziałów (podzielonych na podrozdziały), spisu literatury i stron internetowych oraz Aneksu zawierającego spisy: tabel, rycin, fotografii i spis załączników. Całość pracy liczy 184 stron, w tym 14 tabel, 42 ryciny i 12 fotografii. Ponadto 25 stron zajmują umieszczone w załączniku wzory kwestionariusza ankiety. Spis literatury obejmuje 128 pozycji.

Jak wspomniano praca składa się z 7 rozdziałów. We *Wstępie* (Rozdział I) Autorka omówiła w pierwszej kolejności terminologię opisującą badaną zbiorowość (1.1), literaturę przedmiotu badań (1.2), etapy postępowania badawczego (1.3). Dopiero na stronie 18 w podrozdziale 1.4. zaprezentowała przedmiot i cel podjętych badań, następnie omówiła metodologię badań oraz ich przebieg (1.5), a na koniec zapoznała czytelnika z obszarem badań i wybraną grupą badawczą (1.6). Nietypowa konstrukcja tego rozdziału wynika z przyjętej metodologii badań.

Po pierwsze w badaniach geograficznych zastosowano metodologię badań stosowaną w socjologii. Po drugie wybrano teorię ugruntowaną, która polega na budowaniu teorii na podstawie systematycznie zbieranych danych empirycznych. Stanowi odwrócenie procesu badawczego opartego na dedukcji. Teoria ugruntowana ma bowiem charakter indukcyjny. Najpierw zbiera się dane, później identyfikuje koncepcje, a na końcu buduje teorię. Jak pisze Autorka zbieranie danych polegało na celowym braku wyjściowych hipotez. Obserwowano otaczającą rzeczywistość, bez żadnych ograniczeń. Po zapoznaniu się z literaturą opracowano i przeprowadzono badania pilotażowe, a po nich można już było sformułować hipotezy i przyjąć odpowiednie teorie. Warto podkreślić, że wybór metody badań był podyktowany między innymi obawą Autorki o zachowanie obiektywizmu naukowego, jako że Doktorantka jest Łemkinią (str. 17).

Wprowadzeniem w problematykę badań jest Rozdział II i Rozdział III. Ich treść ma za zadanie ułatwić percepcję dalszej części pracy.

W Rozdziale II Doktorantka przedstawiła opis obszaru badań, czyli historycznej Łemkowszczyzny w Polsce i Ziemi Preszowskiej na Słowacji. Wskazała różnice i podobieństwa uwarunkowań: przyrodniczych, historycznych, społecznych i przestrzennych, które w dużym stopniu wpłynęły na stan zasiedlenia tego obszaru – jak pisze Autorka przez

Łemków i Rusinów. W Rozdziale tym na tle przemian historycznych pokazano przemiany jakie zaszły w środowisku przyrodniczym po wysiedleniach ludności łemkowskiej. Zwrócono uwagę na zmiany w użytkowaniu ziemi oraz zmiany w zaludnieniu tego terenu. Interesująca jest forma udokumentowania przez Autorkę zmian użytkowania ziemi i zasięgu osadnictwa. na podstawie mapy z 1935 r. i ortofotomapy z 2016 r.

Rozważania na temat samego pojęcia tożsamości zawarto w Rozdziale III. Autorka podjęła próbę zdefiniowania tego pojęcia i zdecydowała, że w pracy skorzysta ze światopoglądowego modelu tożsamości. Model ten zakłada, że *„jednostka chłonie szeroko pojętą kulturę zbiorowości lub jej cechy i ją w naturalny sposób przyswaja”*... (str. 63). Należy podkreślić, że przeprowadzone następnie badania pilotażowe, mające na celu określenie istotnych elementów kultury dla badanej grupy - okazały się bardzo cenne. Na ich podstawie Autorka przyjęła, że wspólnym elementem tożsamości Łemków i Rusnaków jest religia, język i historia, tradycja i obyczaje.

Zasadniczą część pracy stanowią trzy rozdziały omawiające po kolei odrębność religijną Łemków i Rusnaków, traktowaną jako fundament ich tożsamości (Rozdział IV), następnie odrębność językową (Rozdział V) i odrębność kulturową (Rozdział VI). Pracę kończy Rozdział VII zawierający wnioski końcowe oraz propozycje dalszych działań na rzecz wzmocnienia tożsamości Łemków i Rusinów.

Postępowanie badawcze objęło sześć etapów i jak zauważa Autorka taka kompilacja metod i technik była niezbędna do wyjaśnienia badanego zjawiska. Wykorzystano następujące metody badawcze: kwerendę literatury przedmiotu, analizę danych zastanych, badania ankietowe, wywiady, metody sondażu diagnostycznego, poszukiwanie danych w social mediach.

Ocena aspektu merytorycznego pracy

Przyjęta metoda badań pozwoliła autorce dopiero po kwerendzie literatury i badaniach pilotażowych sformułować hipotezy badawcze. Jest ich pięć, a mianowicie:

- 1) *poczucie tożsamości wśród Łemków i Rusinów modelują takie same grupy czynników,*
- 2) *najważniejszym czynnikiem wpływającym na poczucie tożsamości, zarówno wśród Łemków jak i Rusnaków, jest religia obrządku wschodniego,*
- 3) *rozwój mediów społecznościowych ma negatywny wpływ na kształtowanie się tożsamości badanej grupy,*
- 4) *istnieje wspólna łemkowska tożsamość polskich Łemków i słowackich Rusnaków,*
- 5) *nie występuje przestrzenne zróżnicowanie poczucia tożsamości w badanym regionie* (str, 18).

Weryfikację postawionych hipotez oparto przede wszystkim na oryginalnych badaniach terenowych, stosując metodę sondażu diagnostycznego (rozmowy, wywiady, badania ankietowe). Bardzo istotne okazały się przeprowadzone badania pilotażowe, które pozwoliły wyodrębnić najistotniejsze czynniki wpływające na poczucie tożsamości łemkowskiej, a mianowicie: religię, tradycje/obyczaje i język. Oryginalną metodą okazało się przeprowadzenie ankietowania w oparciu o przygotowane formularze kwestionariuszy w języku polskim, języku słowackim (w zależności od badanej grupy) oraz część kwestionariuszy skodyfikowana została cyrylicą, tak by można było sprawdzić sprawność posługiwania się nią przez respondentów. Do badań pilotażowych jak i wywiadów Autorka dobierała grupę badawczą głównie na podstawie deklarowanej tożsamości. Natomiast do badań głównych obok tożsamości (łemkowskiej, rusińskiej lub rusnackiej) dodatkowym kryterium był wiek. W badaniach wzięło udział łącznie 289 osób, z tego 134 z Polski i 155 osób ze Słowacji. Uzyskane tą drogą materiały są niewątpliwie cenne i oryginalne. Wprawdzie ich uzyskanie było bardzo pracochłonne i czasochłonne, ale pozwoliło w pełni

zrealizować cel pracy. Odpowiedzi na postawione hipotezy badawcze zawiera ostatni Rozdział VII rozprawy (str. 138–141). Autorka stwierdza, że:

- 1) poczucie tożsamości wśród Łemków i Rusnaków modelują te same grupy czynników, czyli religia, obyczaje/tradycja i język. Hipoteza potwierdzona;
- 2) czynnikiem, który bezpośrednio odpowiada za kształtowanie poczucia tożsamości dla obydwu zbiorowości jest religia, z tym że jej ranga/znaczenie jest inna/większa w Polsce niż na Słowacji. Hipoteza potwierdzona;
- 3) nie stwierdzono negatywnego wpływu mediów społecznościowych na kształtowanie się poczucia tożsamości grupy. Hipoteza nie potwierdzona;
- 4) założone przestrzenne zróżnicowanie poczucia tożsamości w badanym regionie potwierdziło się tylko częściowo. Wynika to między innymi z różnic wynikających z religii, używanego języka i sposobu jego zapisu. Wspólna tożsamość mogłaby się pojawić, gdyby nastąpiły wzajemne kontakty, odwiedziny. Niestety te kontakty osobiste nie są praktykowane, albo rzadko. Hipoteza potwierdzona częściowo;
- 5) istnieje tożsamość polskich Łemków i słowackich Rusinów pomimo, że występują pewne różnice. Najbardziej są widoczne poprzez religię, inaczej sferę duchową. Przeszłość historyczna tego regionu wywołuje różnice pomiędzy grupami, ale jak pisze Autorka jednak świadomość własnej tradycji pozostała. Hipoteza potwierdzona.

Na szczególną uwagę zasługują stwierdzenia Autorki umieszczone w zakończeniu pracy. Bardzo trafnie stwierdza ona, że „...spójność grupy nie oznacza jej identyczności. Każdy Łemko – Rusin indywidualnie określa własną tożsamość. Obszar Łemkowszczyzny i Ziemi Preszowskiej choć pod dwoma nazwami i podzielony administracyjnie, według Autorki był i jest etnicznie spójny. Zawdzięcza to przede wszystkim ludziom tam mieszkającym”..... Autorka rozprawy sądzi, że właśnie w opisywanej różnorodności grupy, dopatrywać należy się jej potencjału i siły. Przyszłość tego regionu widzi w młodym pokoleniu, które będzie kontynuować tradycje tego regionu.

Czytając tekst nasuwają się pewne pytania i uwagi mające charakter dyskusyjny, wyjaśniający lub uzupełniający tekst, a mianowicie:

- recenzenta zastanawia, czy cel główny pracy powinien być pytaniem, bo cele szczegółowe nie są,
- dlaczego używa się w tekście określenia „... social media..” zamiast używanego w języku polskim określenia „media społecznościowe”,
- na jakiej podstawie Autorka poszerzyła historyczny zasięg Łemkowszczyzny wyznaczony przez Romana Reinfussa w latach 30. XX wieku. Jakże przyjęła kryteria i czym uzasadnia takie działanie,
- badania ankietowe przeprowadzono na terenie Polski i Słowacji. Szkoda, że w tekście nie znalazł się opis warunków przeprowadzenia tych ankiet i wywiadów. Nie wiemy jak znaleziono i wybrano respondentów do badań. Czy Autorka miała z tym problemy w Polsce i na Słowacji? Może jednak występowały skoro w Polsce przeprowadzono 134 , a na Słowacji 155 ankiet,
- w pracy poświęconej problemom tożsamości narodowej nie wspomniano ani razu o uchwalonej w Polsce *Ustawie o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6.01.2005 r.* (Dz.U. 2005, nr 17, poz. 141) . Interesująca byłaby odpowiedź, czy ustalenia i zapis tej ustawy miały jakikolwiek wpływ na wzrost świadomości narodowościowej Łemków. Zdaniem Recenzenta taki wpływ wystąpił. Świadczy o tym między innymi wzrost liczby osób deklarujących narodowość łemkowską. Inny przykład to użycie języka łemkowskiego na tablicach informacyjnych wsi na Łemkowszczyźnie,
- zebrana literatura przedmiotu odpowiada tematyce podjętych badań. Wydaje się jednak, że zwłaszcza w rozdziałach wprowadzających (drugim i trzecim) nieco brakuje literatury

geograficznej, w tym badaczy związanych z Instytutem Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Mam na myśli prof. Andrzeja Maryańskiego (1961), geografa, który jako pierwszy opublikował dane o liczebności Łemków powracających w latach 50. na Łemkowszczyznę oraz prof. Jana Lacha (1975), który między innymi zwrócił uwagę na zmiany użytkowania ziemi w Beskidzie Niskim. Warto też wspomnieć o pominiętych ważnych publikacjach prof. Romana Reinfussa i prof. Jerzego Czajkowskiego. Nie wspominając już o opracowaniach prof. Marka Barwińskiego, czy Marii Soji.

– w pracy używa się określenia Łemkowie wspominając, że wcześniej używano określenia Rusini. Należało wspomnieć, że Karpaty to obszar byłej Galicji. Austriackie spisy ludności zawierały strukturę narodowościową i wyznaniową ludności Karpat według miast i wsi oraz przysiółków. Wśród narodowości w spisach z 1869 r., a następnie 1880, 1890, 1900 i 1910 podawana jest narodowość rusińska, a obok tego język rusiński. Dzięki tym danym można było np. określić gdzie w przeszłości znajdowało się „serce”, inaczej centrum Łemkowszczyzny. Były to wsie współczesnych gmin Uście Gorlickie i Sękowa, gdzie 95% mieszkańców deklaroowało wyznanie greckokatolickie i narodowość rusińską.

– Autorka używa określenia: ...” *zasiedlenia omawianego obszaru dokonali Łemkowie i Rusini...*” Tak naprawdę tereny te pierwotnie zostały zasiedlone przez Wołochów. Proces ten rozpoczął się w XIV wieku, a największe jego natężenie przypada na wiek XVI. W granicach historycznej Łemkowszczyzny powstało wówczas 2/3 wsi, w tym większość lokowano na prawie wołoskim.

– Doktorantka utożsamia Łemkowszczyznę (w granicach wyznaczonych przez R. Reinfussa, 1948, 1998) z Beskidem Niskim. Tymczasem z geograficznego punktu widzenia wsie Łemkowszczyzny położone są na terenie czterech jednostek fizycznogeograficznych Karpat Polskich: Beskidu Niskiego (73,6 % ogólnej powierzchni regionu), Beskidu Sądeckiego (17,8 %), Bieszczad Wysokich (7,3 %) oraz Kotliny Sądeckiej (1,2 %). Mówiąc o zróżnicowanej rzeźbie terenu warto by było zwrócić uwagę na fakt, że ponad 80 % wsi Łemkowszczyzny położonych jest pomiędzy poziomą 400 a 600 m n.p.m.

– tytuł Rozdziału VII jest rozbudowany i obiecujący. Brzmi on: *Wnioski końcowe i propozycje dalszych działań na rzecz wzmocnienia tożsamości Łemków i Rusinów* (str. 138–141). Niestety część poświęcona propozycjom działań na rzecz wzmocnienia tożsamości mieszkańców Łemkowszczyzny została potraktowana bardzo skrótowo.

Uwagi techniczne i redakcyjne

Rozprawa napisana jest na ogół poprawnym językiem. Sporadycznie pojawiają się problemy ze stosowaniem znaków interpunkcyjnych i literówki. Często pisane są skróty np. dla określenia liczby osób (os.). Uchybieniem jest umieszczenie spisu literatury, tabel, rycin i fotografii w Aneksie.

Osobnego omówienia wymagają zamieszczone w tekście ryciny. Wszystkie tytuły rycin są umieszczone nad mapą (czy wykresem), a powinny być pod mapą (pod wykresem). Żadna z map nie ma naniesionej skali w jakiej została przedstawiona. Tytuły rycin/map są niepoprawne/niepełne. Podam tylko jeden przykład: ryc. 8 na stronie 32 ma tytuł: *Łemkowszczyzna i Ziemia Preszowska w podziale na miejscowości*. Inny tytuł ma ta sama rycina w spisie rycin. Brzmi on: *Łemkowszczyzna w podziale na miejscowości*. Niestety nigdzie nie podano o jakie miejscowości chodzi, a wystarczyło napisać np. wg wsi lub wg gmin. Odnośnik na mapie wprowadza czytelnika do załącznika umieszczonego na końcu pracy, zawierającego nazwy miejscowości, ale niestety skala mapy oraz niestaranność reprodukcji sprawia, że mapa jest całkowicie nieczytelna. Nie ma możliwości odczytania numerów określających nazwy miejscowości/wsi. Zwracam na to uwagę, gdyż jest to podstawowa mapa dla niniejszego opracowania, obrazująca zasięg przestrzenny badanego regionu.

Trudno nie zwrócić uwagi na istotne dla tej pracy ryciny 9 i 10 przedstawiające przestrzenne rozmieszczenie Łemków w Polsce (ryc. 9, str. 49) i Rusnaków na Słowacji (ryc. 10, str. 51). Wykonane są niepoprawnie, błędnie. Dysponując liczbami bezwzględными należało wykonać kartodiagram, a nie kartogram – zgodnie z metodyką kartografii społeczno-ekonomicznej Lecha Ratajskiego (1989).

Wymienione niedociągnięcia recenzowanej pracy nie umniejszają jej osiągnięć.

Wyniki i osiągnięcia

Recenzowana dysertacja jest nowatorska pod względem podjętej problematyki badań, zaprezentowanej koncepcji pracy, a następnie jej metodycznie przeprowadzonej realizacji. Wzbogaca ona dotychczasowy stan wiedzy, a nowością jest ujęcie przestrzenne badań poprzez ukazanie podobieństw i różnic występujących w pojmowaniu tożsamości Łemków w Polsce i Rusnaków na Słowacji. Oryginalnym rozwiązaniem było posługiwanie się podczas badań trzema językami do komunikowania się ze społecznością Łemków w Polsce i Rusinów na Słowacji.

Na koniec pragnę powiedzieć, że na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że Doktorantka badając tak trudną i skomplikowaną historię Łemków i Łemkowszczyzny w Polsce, miejsca swojego pochodzenia, zachowała wielką kulturę w formułowaniu pytań badawczych, ale przede wszystkim odpowiedzi na te pytania.

Jako Łemkini zrealizowała cel badań zachowując obiektywizm naukowy.

Jako geograf przyczyniła się do przybliżenia i poszerzenia naszej wiedzy na temat mieszkającej od stuleci grupy etnicznej – Łemków, Rusinów, Rusnaków.

Uwagi końcowe

Recenzowana praca stanowi bardzo dobre studium wyjątkowo złożonej problematyki przemian jakie dokonały się na Łemkowszczyźnie po polskiej i słowackiej stronie Karpat. Różnorodność tematyczna i wielowątkowość podjętych badań sprawia, że praca posiada zarówno walory naukowe jak i poznawcze. Nabierają też wyjątkowego znaczenia z uwagi na przestrzenny aspekt badań. W pracy Doktorantka wykazała się umiejętnością samodzielnego prowadzenia badań naukowych, formułowania problemu badawczego i jego rozwiązywania. Całościowy ogląd pracy doktorskiej mgr Anny Balias pozwala stwierdzić, że zostały w niej spełnione warunki zgodne z zapisami Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki.

Reasumując, na podstawie dokonanego całościowego oglądu pracy doktorskiej Pni mgr Anny Balias, pt. *Tożsamość Łemków po polskiej i słowackiej stronie Karpat*, stwierdzam, że recenzowana praca doktorska napisana w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, pod kierunkiem dr hab. Wiktora Osucha, prof. UP, spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim w trybie obowiązującej ustawy o szkolnictwie wyższym z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Przedkładam więc Radzie Wydziału Geograficzno-Biologicznego Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie wniosek o przyjęcie rozprawy doktorskiej i dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Kraków, dnia 25.03.2019 r.

dr hab. Maria Soja